

УДК 330.567.28

Ю.Ю. Станкевич*Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана*

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ДОМОГОСПОДАРСВА ЯК СУБ'ЄКТА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Стаття присвячена відображенню сутнісних рис домогосподарства як суб'єкта ринкової економічної системи й унікальної економічної організації. Проаналізовано позаекономічні чинники, що впливають на структуру й розміри споживання вітчизняних домогосподарств, зокрема: кількісний склад, наявність дітей та їх кількість, вік і стать членів домогосподарства, психологічні уподобання, навколишнє оточення.

Ключові слова: домогосподарство, економічна поведінка.

За сучасних умов цивілізаційного розвитку домогосподарство займає провідну роль в соціально-економічній системі. В умовах ринкової економіки воно є, насамперед, постачальником виробничих ресурсів і споживачем різноманітних благ, а також, безпосередньо в тій чи іншій мірі, продукує національний продукт. Разом з тим, домогосподарство фокусує у собі той соціальний інститут, якому належить основоположна роль у відтворенні суспільства в сукупності усіх його характеристик. Таким чином, домогосподарство не є простою одиницею національного господарства, воно виступає складною системою і водночас клітинкою суспільства. Це означає, що економічна поведінка домогосподарства у ринковому середовищі повсякчас детермінована множиною різнопланових чинників (не тільки економічних, але й соціальних, психологічних, історичних та інших), роль і значення яких, деякою мірою, залежить від рівня економічної культури і загалом цивілізованості певного соціуму. Отже, цілісний аналіз особливостей діяльності сучасного домогосподарства повинен включати дослідження соціальних та інших аспектів його функціонування, що мають безпосередній вплив на прийняття економічних рішень членами домашнього господарства.

Феномен домогосподарства не є новим для науковців, оскільки перші звернення до суті домашнього господарства можна знайти в працях Ксенофонта, Аристотеля. Вагомий внесок у вивчення даного суб'єкта ринкової економічної системи протягом XVII–XIX ст.ст. зробили знані вчені-економісти Ж.Б. Сей, Т. Мальтус, К. Бюхер, Ф. Енгельс, М. Зібер, М. Туган-Барановський, Л. Вальрас, у XX ст. цю справу

продовжили М. Вебер, Ф. Модільяні, П. Самуельсон, Р. Поллак, Дж. Ходжсон, Ф. Фукуяма, Е. Тоффлер, Г. Беккер та інші дослідники світового рівня.

Внаслідок багатофункціональної сфери активності домогосподарства, воно аналізується не тільки економістами, але й спеціалістами широкого кола суспільствознавчих дисциплін. Зокрема різні фактори, що впливають на розвиток та економічну діяльність домогосподарства досліджуються П. Ласлеттом, Дж. Хайналом, К. Дельфі, Р. Зідером, А. Антоновим, С. Барсуковою, М. Рабжаєвою тощо. Головною відмінністю у поясненні сутності домогосподарства представниками різних галузей знань є те, що вони акцентують увагу на характеристиці окремих аспектів функціонування й розвитку домашнього господарства, які, здебільшого, визначаються предметом дослідження кожної конкретної дисципліни.

Так, для економістів домогосподарство виступає як: 1) один з головних суб'єктів економічної системи та провідна господарська одиниця розвитку економічної складової суспільства; 2) власник ресурсів, а саме трудових, грошово-фінансових, матеріальних, підприємницьких здібностей тощо; 3) активний учасник процесу виробництва товарів та послуг, їх розподілу, обміну та споживання тощо.

Соціологи та демографи досліджують різні аспекти демографічної поведінки, міграційні процеси, динаміку відтворення населення, оцінюють якість їх життя тощо. Представники історії та етнографії розглядають генезис сім'ї та домашнього господарства, починаючи з появи людства на Землі, аналізують їх місце та значення в різних цивілізаціях. Юристи вивчають особливості правових відносин між членами сім'ї, а також між домогосподарством та іншими суб'єктами економічної системи. Предметом дослідження психологів є аналіз звичок, почуттів, традицій та інших проявів людської поведінки, які впливають на добробут та розвиток господарських відносин.

Таким чином, використання економістами наукових здобутків інших наук дає підстави для проведення більш глибокого, багатопланового й цілісного вивчення економічної сутності домогосподарства, його місця в сучасній економіці України.

У сучасних умовах системної ринкової трансформації спостерігається актуалізація проблеми домогосподарства у вітчизняній літературі, що обумовлено значенням його діяльності в розвитку суспільства. Безпосередньо дослідженню соціально-економічних аспектів життєдіяльності домашнього господарства присвячені праці М. Лазебної [5], І. Осипової [8], М. Махсми [7], М. Литвак [6], Ю. Станкевич [10] та ін.

Метою цієї статті є: 1) визначення домогосподарства не тільки як суб'єкта економічної науки, а як суспільно необхідного об'єднання людей, що вирішують економічні, соціальні, освітні та інші проблеми сьогодення; 2) аналіз соціально-демографічних чинників функціонування домашнього господарства; 3) відображення сучасного становища вітчизняного домогосподарства.

У межах господарської системи домогосподарство можна розглядати як економічну організацію, що створюється і функціонує для ефективного управління ресурсами, які знаходяться у його власності. До того ж, розвиток ринкових відносин

в Україні все більше наближає домогосподарство до економічної організації, оскільки в зазначених господарських формах все більше стають схожими внутрішня будова, що має поточне та перспективне планування, бюджет, кооперацію та спеціалізацію, ієрархію учасників, різноманітні ресурси та визначеність прав доступу до них, економічні зв'язки з іншими учасниками господарського процесу. Проте, потрібно зазначити, що домогосподарство є специфічною економічною організацією. Її унікальність полягає в тому, що домашнє господарство орієнтовано не лише на отримання матеріального прибутку, але й на задоволення різних потреб своїх членів, а саме економічних, духовно-культурних, соціальних тощо, а також пов'язано з процесом відтворення населення, формування та виховання індивіда.

Отже, домогосподарство – це складна цілісна система, яка одночасно поєднує в собі такі риси: 1) є добровільним об'єднанням людей, які здебільшого перебувають у родинних або кровноспоріднених відносинах, об'єднані не тільки спільним бюджетом та цілями діяльності, але й місцем проживання, іноді домашнє господарство може складатись з однієї людини; 2) проявляє себе як важливий економічний суб'єкт ринкового господарства, який неодмінно впливає не тільки на добробут та процвітання національної економіки, але й на морально-духовне становище населення; 3) вільно розпоряджається наявними правами власності на ресурси (грошові, трудові, інтелектуальні, майнові та інші); 4) охоплює всі види економічної діяльності, що можуть носити як натуральний, так і товарний характер; 5) виступає не тільки головним постачальником фінансових ресурсів до бюджету сім'ї, але й вирішує проблеми відтворення населення та розвитку індивіда, особистості в межах власної сім'ї, тим самим суттєво впливає на розвиток соціальної складової суспільства; 6) побудоване на принципах взаємодовіри, взаємодопомоги, співробітництва, навчання та передачі досвіду майбутнім поколінням тощо [10, с. 13].

У межах ринкової економічної системи домогосподарство як один з головних її суб'єктів для ефективного розвитку має вступати у взаємодію із зовнішнім середовищем, а саме: з державою, відносини з якою характеризуються вертикальним спрямуванням та підпорядковані принципам визначеності й прозорості, та різними економічними організаціями, стосунки з якими передбачають горизонтальний рівень і будуються на засадах еквівалентності, співробітництва, узгодженості й координації дій. У зазначених відносинах домогосподарства відіграють значну роль та виконують такі функції:

- 1) сплачують податки як фізичні особи та інші платні послуги на користь держави;
- 2) отримують субсидії, пенсії, заробітну платню, стипендії та інші трансферти;
- 3) виступають постачальниками різноманітних ресурсів, власниками яких вони є (праця, капітал, підприємницькі здібності тощо);
- 4) створюють власні заощадження, які можуть бути використані для власних цілей або для інвестування;

5) формують споживчий попит на товари та послуги, які виробляють не тільки різні економічні організації та держава, але й інші домогосподарства.

У сучасних умовах вагоме значення соціальні чинники розвитку домогосподарства мають при формуванні споживчої поведінки його членів. Так, структура й розміри споживання домашнього господарства залежать від таких факторів, які не є економічними характеристиками даного суб'єкта, зокрема: кількісного складу, наявності дітей, віку членів, стадії життєвого циклу сім'ї, психологічних уподобань, навколишнього оточення тощо.

Вік членів домогосподарства та стадія життєвого циклу мають майже однаковий вплив на вибір пріоритетної структури споживання. Так, молода сім'я, яка тільки утворила власне домашнє господарство, більше витрачає коштів на придбання меблів, побутової техніки та інших товарів для облаштування власного помешкання, на організацію відпочинку та дозвілля. Коли з'являється дитина, частина грошового доходу домогосподарства направляється на закупівлю дитячого харчування та одягу тощо. Наступний етап розвитку сім'ї визначається підвищеним попитом на додаткові освітні послуги та оплату навчання у вищих навчальних закладах дітей. Сімейна пара, яку вже полишили діти, що утворили власну сім'ю, удосконалює свій дім та формує попит на предмети розкоші, туристичні путівки та інше. Домогосподарство, що складається з пенсіонерів, значну частину бюджету витрачає на медичні послуги та медикаменти.

Також молодь більш активно сприймає та формує попит на нові товари, які почали розповсюджуватися протягом останніх десятиліть й відображають наслідки науково-технічної революції. Наприклад, за статистичними даними, на початку XXI ст. лише 12 українських сімей із 100 мають персональний комп'ютер [11, с. 435]. При цьому його значення постійно зростає. Сьогодні за допомогою нових комунікаційних засобів зв'язку комп'ютер можна використовувати не тільки для роботи, навчання чи розваг, а й для купівлі через глобальну мережу Internet широкого спектру товарів, бронювання квитків на концерти, подорожі, що значно заощаджує час, і т. ін.

Крім того, останнім часом стає відчутною тенденція до розмивання меж між домом та офісом, що призводить до поширення особливого способу ведення домогосподарства – «електронного котеджу». Відомий американський економіст-футуролог Е. Тоффлер трактує «електронний котедж» як ідеальний дім, призначений для того, щоб одночасно бути місцем проживання родини, високотехнологічним робочим місцем та навчальним класом, звідки за допомогою комп'ютеризованих комунікацій можна зв'язуватися з роботодавцем, з науковою бібліотекою тощо. Вчений зазначає, що нова виробнича система може перенести мільйони робочих місць із підприємств та контор у приватний дім. Якщо це відбудеться, то зміняться всі відомі нам інституції – від сім'ї до школи та корпорації [12, с. 174].

Серед переваг роботи в «електронному котеджі» можна виділити такі: 1) гнучкість робочого графіка, що значно збільшує фонд робочої сили, до якого приєднуються студенти, матері-одиначки, інваліди та ін.; 2) менше вимушеної

мобільності, що дає можливість більшій кількості людей вступати у добровільні організації (церкви, спортивні та юнацькі об'єднання, жіночі клуби тощо), розвивати дружні стосунки; 3) перенесення роботи в домашні умови призведе до зменшення енергетичних потреб та стане основою застосування різних альтернативних енергетичних технологій; 4) стрімке розширення та нові винаходи у виробництві електроніки, комп'ютерів, комунікативного обладнання, засобів зв'язку тощо. Таким чином, можна очікувати, що в майбутньому формування попиту на товари «нового покоління» буде збільшуватися, особливо за рахунок залучення нової вікової категорії населення.

Вагомий вплив на споживчу поведінку домогосподарства справляє соціально-психологічна роль кожного члена сім'ї. Наприклад, група англійських економістів визначає тільки п'ять дій, які можуть виконувати чоловік, жінка, діти чи інші члени домашнього господарства. Вчені зазначають, що одну й ту саму роль можуть відігравати декілька «акторів» або навпаки та виділяють такі: 1) ініціатор (контролер) покупки; 2) людина, що здійснює вплив; 3) член родини, що приймає рішення; 4) покупець; 5) користувач [2, с. 392–395]. Покупцем може виступати один представник родини або рішення приймається спільно.

Значення при формуванні попиту на споживчі товари членів домогосподарства також мають такі суспільно-соціальні фактори, як мода та престиж, про які ще наприкінці XIX ст. наголошував відомий американський економіст Т. Веблен, автор концепції «демонстративного споживання». Згідно з науковими розробками вченого, товари починають цінуватися не за їх корисні властивості, а за те, наскільки володіння ними буде вирізняти їх власника від оточуючих його людей. Чим більше людина витрачає коштів на придбання престижних товарів, тим вищим буде престиж самої людини. Саме тому засобами демонстрації грошової сили та суспільного визнання, а також засобами придбання чи збереження «доброго імені» є бездіяльність і демонстративне матеріальне споживання [3, с. 113–120]. Справді, потреба в демонстративності полягає в прагненні споживати блага, які виділяють людину серед оточуючих та свідчать про її належність до відповідної соціальної групи.

Ще одним фактором, який впливає на структуру споживання, можна назвати стать покупця. Російська дослідниця І. Ільїна вважає, що домінуюча роль жінки спостерігається при придбанні певних груп товарів, зокрема таких: продукти харчування, одяг і взуття, косметика та парфуми, побутова хімія, медикаменти. Роль чоловіка має ключове значення при купівлі: сигарет, інструментів для дому, будматеріалів, подарунків тощо. Спільна угода має силу при купівлі автомобіля, побутової та аудіотехніки, меблів [4, с. 123]. Отже, є групи товарів, які можна вважати лише жіночими чи чоловічими, що досить активно враховують маркетингові відділи великих компаній при розробці рекламних акцій. Колективне рішення більшості членів домогосподарства має значення при покупках, які характеризуються значними капіталовкладеннями та довготривалим терміном використання.

Значний внесок у розвиток економічної теорії домогосподарства зробив відомий американський вчений, лауреат Нобелівської премії 1992 р. Г. Беккер, який розглядає

рішення щодо народження дітей як інвестиційне, у якому діти виступають як «блага тривалого користування». Вирішення такого питання у подальшому обов'язково буде впливати на розміри та, як зазначалося вище, структуру споживання. Тож потрібно проаналізувати фактори, що мають вплив на прийняття такого рішення.

Відповідно до економічної теорії народжуваності, що є складовою фундаментальної праці Г. Беккера «Трактат про сім'ю» (1981 р.), діти на перших роках життя потребують значних капіталовкладень (належний рівень охорони здоров'я, освіти, дозвілля), але згодом починають приносити своїм батькам дивіденди. Здебільшого, батьки здійснюють споживчий вибір між дітьми та іншими товарами при бюджетному обмеженні, оскільки в межах «нової економіки домогосподарства», діти виступають як блага, що потребують значних часових та грошових вкладень.

Кількість дітей у сім'ї залежить від багатьох чинників, серед яких важливе значення має рівень доходів батьків. Дійсно, адже при збільшенні або зменшенні оплати праці змінюється не тільки рівень доходів батьків, але й вартість їхнього часу, що витрачається на виховання дітей. Тому зі збільшенням оплати праці коригується рівень народжуваності, але якщо зростання заробітної платні жінки негативно позначається на кількості дітей, то чоловіка – навпаки. Серед інших факторів, які впливають на рівень народжуваності, Г. Беккер розглядає, зокрема, такі: релігія, вік подружжя, раса, сімейні традиції тощо. Крім того, попит на дітей як блага довготривалого користування перебуває у зворотному зв'язку з витратами на їх утримання.

Важливе місце у теорії економіки сім'ї Г. Беккера займає питання щодо вибору між кількістю дітей та їх «якістю». Остання, згідно з економічною теорією народжуваності, визначається не тільки рівнем фінансового забезпечення дітей, що витрачається на освіту, охорону здоров'я, дозвілля тощо, але й залученням таких ресурсів, як батьківська любов, час, знання. Чим вищим є такий показник, тим більш «високоякісною», на думку Г. Беккера, є дитина, а тому вона принесе більше користі для своїх батьків. Отже, в межах теорії, що аналізується, діти мають «ціну», зростання якої негативно впливає на їх кількість.

Також існує нелінійна залежність між кількістю та «якістю» дітей, оскільки при обмеженні сімейних ресурсів додаткова дитина буде означати зменшення інвестицій у «якість» інших дітей сім'ї. Тому, на думку вченого, у бідних сім'ях простежується тенденція до недоінвестування у людський капітал дітей [1, с. 483]. Таким чином, заможні домогосподарства більше вкладають інвестицій у розвиток дитини, тим самим працюють на їх майбутнє, на підвищення їх «якості». І навпаки, бідні сім'ї у зв'язку з обмеженими фінансовими можливостями не мають змоги інвестувати значні кошти у розвиток своїх дітей.

В Україні, останнім часом, збільшується частка домогосподарств, у складі яких є діти до трьох років (у 2008 р. вона зросла на 0,4 % й становила 3,2 % [9, с. 11]). У першу чергу, це пов'язано з політикою держави щодо покращення демографічної ситуації в країні й стабілізацією доходів населення. Проте, кількість домогосподарств з дітьми

віком до 16 років продовжує зменшуватися. Так, у 2000 р. вона становила 43,6 %, а у 2008-му – 37,8 % [9, с. 11; 11, с. 397]. Тому не дивно, що з усіх домашніх господарств, у складі яких є діти, лише 4 % мають три дитини та більше [11, с. 414]. Ми вважаємо, що уряд й надалі повинен запроваджувати програми, які, по-перше, стимулюють рівень народжуваності в країні, і, по-друге, удосконалюють систему соціального забезпечення, особливо при визначенні допомоги сім'ям з дітьми, що опинились у скрутному матеріальному становищі та потребують державного захисту.

Для України домогосподарства з двома та більшою кількістю дітей є найбільш характерними для Волинської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей, а також для міста Києва, де їх частка становить від 46,1% до 54,6%. У сільських домогосподарствах кількість дітей до 14 років є більшою, ніж у міських, і становить 16% від загальної кількості сільського населення. Такі цифри можна пояснити економічним значенням праці дитини, яка є значним помічником у повсякденному житті селянського господарства. Навпаки, міське населення сьогодні не бажає або й не має змоги багато уваги й вільного часу приділяти вихованню та навчанню дітей, оскільки воно більше піклується про власну професійну кар'єру та рівень добробуту.

Ще одним позаекономічним фактором, що може впливати на розміри та структуру споживання домогосподарства, є його географічне розташування, яке головним чином відображається на рівні доходів населення. Так, доходи киян у 2009 р. випереджали найближчого переслідувача, а саме домашні господарства Донецької області, на 15%. Тобто, діяльність домогосподарства як первинного економічного суб'єкта відображає тенденції концентрування значних трудових та грошових ресурсів у столиці й інших великих містах. Отже, у домогосподарств великих міст доходи й потреби є більшими, а відповідно й споживча поведінка відрізняється.

Таким чином, існує велика кількість чинників (не тільки економічних), якими не можна нехтувати при дослідженні структури та рівня споживчої поведінки сучасного домогосподарства. Вони значно впливають на прийняття членами домогосподарства рішень щодо здійснення покупок, що, у свою чергу, є одним з важливих факторів у визначенні рівня життя населення. Отже, не тільки домашні господарства, але й держава повинна бути зацікавлена у підвищенні рівня і якості споживання, чого можна досягти не тільки завдяки збільшенню трансфертів та мінімальної заробітної плати, але й шляхом перегляду стандартів якості товарів та послуг.

Також слід зазначити, що споживання домогосподарств є одним з головних чинників, що формує споживчий попит, який відіграє важливу роль у стимулюванні та розвитку економіки, а особливості споживчої поведінки домогосподарств відображають не тільки рівень успішного функціонування даної господарської одиниці, але й ефективність національної економіки.

1. *Беккер Г.* Человеческое поведение: экономический подход : избр. тр. по экон. теории / Гэри Беккер ; науч. ред. пер. Р. И. Капелюшников ; пер. с англ. Е.В. Батракова. – М. : ГУВШЭ, 2003. – 671 с.

2. *Блэкуэлл Д.* Поведение потребителей / Д. Блэкуэлл, П. Миниард, Дж. Энджел ; пер. с англ. под ред. Л.А. Волковой. – Изд. 9-е. – СПб. : Питер, 2002. – 624 с.
 3. *Веблен Т.* Теория праздного класса : пер. с англ. / Т. Веблен; ред. В.В. Мотылев. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
 4. *Ильина И.Ю.* Домохозяйство – важнейшая потребительская единица на рынке товаров и услуг / И.Ю. Ильина // Социально-гуманитарные знания. – 2007. – № 5. – С. 117–127.
 5. *Лазебна М.В.* Соціально-економічні аспекти життєдіяльності домогосподарств України / М. В. Лазебна // Финансовая консультация. – 2002. – № 1–2. – С. 101–105.
 6. *Литвак М.Л.* Домогосподарство в умовах перехідної економіки інверсійного типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 / М.Л. Литвак. – К., 2005. – 21 с.
 7. *Махсма М.* Доходи і витрати домогосподарств України / М. Махсма // Економіка і управління. – 2002. – № 2. – С. 47 – 53.
 8. *Осипова І.* Домогосподарства України – портрет у дзеркалі статистики / І. Осипова // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 8. – С. 29–38.
 9. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. / [відп. за вип. І. І. Осипова]. – К. : Держкомстат України, 2008. – 80 с.
 10. *Станкевич Ю. Ю.* Домогосподарство в ринковій економічній системі та його відображення у світовій економічній думці ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Ю. Ю. Станкевич. – К., 2010. – 19 с.
 11. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України; [за ред. О.Г. Осаулєнка ; відп. за вип. П.П. Забродський]. – К. : Консультант, 2008. – 572 с.
 12. *Тоффлер Е.* Третья Хвиля : пер. з англ. / Е. Тоффлер. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с.
- Отримано 17.06.10*

Ю.Ю. Станкевич

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ДОМОХОЗЯЙСТВА КАК СУБЪЕКТА РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Статья посвящена отображению существенных характеристик домохозяйства как субъекта рыночной экономической системы и уникальной экономической организации. Проанализировано внеэкономические факторы, влияющие на структуру и размеры потребления отечественных домохозяйств, в частности: количественный состав, наличие детей и их количество, возраст и пол членов домохозяйства, психологические предпочтения, окружающая среда.

Ключевые слова: домохозяйство, экономическое поведение.

Yu.Yu. Stankevich

SOCIAL ASPECTS OF FUNCTIONING IN DOMESTIC SUBJECTS HOUSEHOLD AS A SUBJECT OF MARKET ECONOMY

Article is devoted to displaying the essential features of households as a subject of a market economic system and the unique economic organization. External economic factors that affect the structure and size of domestic household consumption, including: quantitative structure, presence of children and their number, age and sex of household members, psychological preferences, environment are analysed.

Keywords: household, economic behavior.